

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ ВА УНИНГ «ОЙИНА» ЖУРНАЛИ ҲАҚИДА

Рахматова Мафтуна Шавкиддиновна

Ўзбекистон – Финландия педогогика инситути 1- боскич магистранти

Аннотатсия: Бу мфколада давлат арбоби, жомоат рахбари Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг илмий фаолийати тахлил етилган. Унинг фаолийати бутун Туркистон хайотига катта тасир курсатган. Шунингдик у илмиш изланишлари янги тендинсияларни жорий етиишда роли бекийос булган.

Калит сузлар: Маҳмудхўжа Беҳбудий, илмий фаолийфти, маданийат, ойна журнали, Туркистон , жамоат арбоби, Туркистонда биринчи миллий тиётриб, Усули жадиид мактаби учун босилган тайёр китоблар.

Кириш

Беҳбудий 1913 йил 20 августда ташкил қилган “Ойна” журнаliga муҳаррирнинг энг қизғин ижод палласи акс этиб турган кўзгу сифатида қарашимиз мумкин. “Туркий ва форсий ўрта шевада”¹⁸⁵ чиққан илк журнал “Ойна” халқ орасида анча машҳур бўлган¹⁸⁶. Биргина Туркистонда эмас, “дунё мусулмонлари орасида яхшигина шуҳрат ва эътибор”¹⁸⁷ қозонган “Ойна” миллат учун “ясалган” эди: “...мажалла бизники эмас, миллатникидур”, деб таъкидлаган Беҳбудийнинг ўзи¹⁸⁸. Ҳақиқатан ҳам, “Туркистонга хизмати буюк” деб эътироф этилган “Ойна” бу йўлда оғишмай ижод қилди, “ўлка халқларининг фикрий уйғонишига катта ҳисса қўшди”¹⁸⁹. Журналнинг юзага келишида Беҳбудийни руҳлантирган омил дастлабки татар журнали “Миръот” (“Ойна”) бўлди, дейиш мумкин. У журнални “Миръот” – “Кўзгу” – “Зеркало” – “Ойна” деб тўрт тилда номлади ва у форсча номи билан шуҳрат топди. “Ойна”нинг мақолалари ўзбек ва тожик тилларида ёзилган. Бунинг кўпроқ улуши ўзбек тилига тўғри келади. Журнал рус тилида реклама ва эълонлар бериб борган. Журналдаги рукнларни қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Дохийий хабарлар рукни. Бу рукнда Туркистон ижтимоий-маиший, маърифий ҳамда сиёсий ҳаётида рўй бераётган янгилик ва ўзгаришлар ёритилган мақолалар бериб борилган. Жумладан, “Самарқанд хабарлари” (1913.№2. –Б.18), “Моро ислоҳи

¹⁸⁵ Ойна. 1913.№2.

¹⁸⁶ Қосимов, Б. Маслакдошлар. – Тошкент: Шарқ, 1994. – Б.14.

¹⁸⁷ Муин, Ҳожи. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.31.

¹⁸⁸ Беҳбудий, Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.155.

¹⁸⁹ Дўстқораев, Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. –Б.191.

мадорис ва макотиб лозим аст” (1913.№3. –Б.74-76), “Сайлов муносабати ила” (1913.№4. –Б.82-84), “Хўқанда мактаб биноси” (1913.№4. –Б.93), “Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа” (1913.№5. –Б.106-108), “Иона” (1913.№8. –Б.178), “Андижонда янги банк” (1914.№13 –Б.211), “Ахбори Туркистон” (1914.№13.–Б.209-210), “Каттақўрғон хабарлари” (1914.№13. –Б.211-212), “Эски мусулмон мадрасаларинда нималар ўқилур эди?” (1914.№15. –Б.256- 259), “Бухорода миллий тиётр” (1914.№17.–Б.306), “Самарқанда электролик трамвай” (1914.№19 –Б.358- 360), “Муаллимлар тайёрламоқ усули” (1914. №26. –Б.489-490) каби замоннинг муҳим муаммоларини акс эттирган мақолаларни кўрсатиш мумкин.

2. Хорижий хабарлар рукни. Бу рукндаги мақолаларда, асосан, хорижда рўй бераётган сиёсий ва маърифий жабҳадаги хабарлар берилган. Жумладан, ”Жароиди жопун” (1913.№1.–Б.32), “Ахбори жаҳон”(1913.№2.–Б.17-18), “Юнониларнинг ватанпарварлиги” (1913.№3.–Б.71), “Амрико маишатидан”(1913.№4.–Б.96-98), “Турк учувчилари”(1913.№5.–Б.121-123), “Арабларда фунун ва кашфиёт”(1914.№11.–Б.96-98), “Хитойда қанча мусулмон бор?” (1914.№14.–Б.232-233), “Афғонистон эшонидан” (1914.№23.–Б.346-347), “Жава мусулмонлари” (1914.№22.–Б.321-322), “Миср ал-Қоҳирада Жомеъ ал-Азҳар мадрасаси” (1914.№19.–Б.344-348), “Англияда мусулмонлар” (1914.№30.–Б.582), “Туркия ва Франция аҳдномаси” (1914.№31.–Б.611-612), “Хорижий хабарлар” (1914.№36.–Б.864-869), “Франция Германия уруши” (1914.№41.–Б.990-991), “Японияда талаба маишати” (1914.№43.–Б.1024-1029), “Афғон амирининг японларга эҳсони” (1914.№44.–Б.1049).

3. Адабиёт рукни ўз ичига адабий-танкидий мақола ва парчалар, тақриз ва шеърий асарларни олган: “Шеър ёзувчилар диққатина”(1913.№3.–Б.68), “Учинчи адад “Ойина”даги шеърга тахмис” (1913.№8.–Б.189), “Фаустдан”(1913.№9.–Б.217), “Хушим келмайдир!” (1914.№11.–Б.262-263), “Оҳ ва ҳасрат” (1913.№10.–Б.244), “Отингни сот, тўнунгни сот, дўқтур бўл” (1913.№5.–Б.117), “Мубоҳаса” (1913.№7–Б.169-170), “Туркистонда биринчи миллий тиётр”(1914.№14.–Б.227-231), “Бир аъмо боланинг ҳасрати” (1914.№27.–Б.505), “Танкид сараламоқдур”, “Самарқанда тиётр” (1914.№10.–Б.234), “Мўътабар “Таржумон” ва Исмоилбек Гаспринский жаноблари ҳақида” (1914. №17.–Б.294), “Ишқ ва ҳавас” (1914.№21.– Б.31), “Киноялик ифтихор” (1914.№37.–Б.886-887), “Фазилати мактаб” (1914.№37.–Б.895), “Тажриба меваси”(1914.№42.–Б.995), “Паёми Хайём” (1914.№46.– Б.1108), “Тарғиб ба илм ва маориф”(1914.№56.–Б.94), “Табиб ила сангтарош” (1915.№9.–Б.231-232), “Қарзхоҳ ила қарздор”(1915.№9.–Б.232) ва ҳ.к.

4. Илмий мақолалар рукни. Ушбу рукнда Бехбудий ва унинг замондошлари ҳамда хориж шарқшунослари (хусусан, Вяткин)нинг тарих, география, тилшунослик,

астрономия, анатомия, археологияга доир кузатишлари эълон қилиб борилган: “Шердор мадрасаси”(1913.№1.–Б.), “Тутун ёинки тамаки” (1913.№1.–Б.), “Улуғбек расадхонасинда”(1913.№2.–Б.), “Жуғрофийё чист?” (1913.№2.), “Ер” (1913.№10.), “Тарихи ихтирои башар = одамларнинг чиқарган нимарсалари” (1914.№28), “Ҳайвонотнинг умри” (1914.№11), “Офтоб” (1914.№49), “Қамар = ой” (1914.№57), “Қаҳва = кофе” (1914.№56).

5. Эълонлар рукнини журнал ва муштарийларнинг ўзаро ахборот алмашиш минбари бўлган, дейиш мумкин. Идорага келган мактублар ва муҳаррирнинг уларга жавоблари, янги очилган мактаб ва кутубхоналар, нашр этилган китоблар эълони ушбу рукннинг асосини ташкил этади: “Усули жадид мактаби учун босилган тайёр китоблар” (1913.№1), “Муҳаррирнинг таҳрир ва нашр этган асарлари” (1913.№2), “Идорага келган янги асарлар” (1913.№4), “Ташаккур” (1913.№10), “Мушмирзога очиқ мактуб” (1914.№12), “Беш нафар муаллим керак” (1914.№13), “Идорадан” (1914.№15), “Эълон” (1913.№6), “Муҳтарам мақола ёзувчилардан рижо!” (1914.№28), “Тошкандда “Мактаб” кутубхонаси” (1914.№16), “Мусулмоний таквим жадвали” (1914.№56), “Янги таржима” (1914.№27), “Ойина” муҳаррири муҳтарам Маҳмудхўжа жаноблари сафарга чиқдилар” (1914.№41).

Журнал саҳифаларини тадқиқ этиш жараёнида унинг биринчи йилидаги сонларида турли мавзудаги мақолаларга кенг ўрин берилган бўлса, иккинчи йилга келганда эса, “Ойина”нинг танқид кучи бир оз сусайган, шеърӣ парчалар миқдори ортиб кетганлигини кузатиш мумкин. Хусусан, ўқувчилардан бири юборган мактубда бу ҳол шундай таъриф этилган: “Ойина” бултур муштарийларга кўзингни оч, деб кичқирар эди. Бу йил эса хонандаларни бешикда танбур айтиб ухлатмоқдаурки, илгариги маслакида давом этсун”¹⁹⁰. Агарда журнал мундарижасига эътибор қаратадиган бўлсак, унда турли хорижий ва дохийий хабарлар, илмий мақолалар, гўзал шеър ва насрий асарлар, ҳажвий парчалар – хуллас, муштарийни жалб қила оладиган ранг-барангликни кўрамиз. Бироқ катта режалар билан иш бошлаган журнал муштарийлар томонидан етарлича қўллаб-қувватланмади. Унинг ташкил этилгандаги эҳтирослар оташи тез сўнди. Барча ишлар биргина муҳаррир зиммасида қолиб кетди. Бу эса, ўз навбатида, журнал савиясига таъсир этмай қолмади. Ҳамма масалада бўлганидек, “Ойина”га нисбатан ҳам мухлислар нигоҳида икки хил қараш бўлган. Журнал шаънига ёғдирилган “табрик ёғмурлари”¹⁹¹ 109 билан бир қаторда “Ойина”нинг ташкил топганига кўп вақт ўтмай эътирозлар битилган хатлар ҳам кела бошлади. Фитратнинг “Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқ”

¹⁹⁰ Хонандалар мактубидан // Ойина. 1915. №8. – Б.203

¹⁹¹ Фитрат. Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир // Ойина. 1915. №7. Б.165.

номли мақоласида юқорида айтиб ўтилган ҳолат анча батафсил таҳлил этилган. Хусусан, “Бутун Туркистонда бўлмаса ҳам, у катта Самарқанд шаҳринда шул кераклик мажаллани ҳалокатдан қутқаратургон бир неча ҳиммат эгалари йўқмидур ажабо?! Қани ул табрик ёғмурлари! Қани ул ташаккур тўфонлари?...”¹⁹² деган изтироб тўла сўзларини келтириш мумкин. Яна бир жиҳатдан олиб қараганда, бу танқидлар “Ойина”нинг доим эътиборда бўлганлигини ҳам далиллайди. Лекин бу эътирозларнинг кўпи бир-бирини инкор қиларди. Беҳбудий журналнинг 15-сониди худди ўшандай бирбирига жавоб бўлувчи хатлардан бир қанчасини чоп этди. Биринчи мактуб муаллифи “Тошкентлик” журнални ўз фойдаси учун халққа “хушомад” қилаётганликда айблайди. Унинг фикрича, “Ойина” жуда бўш ёзади. Яна бир мактуб муаллифи “Кўқонлик” эса ўқувчилар кўнглига қаттиқ тегадиган ва “халқни ўзидан нафрат қилдурадур”ган услубда давом этса, “Ойина” ўз-ўзидан “синуб” йўқ бўлишини айтиб, “бўш” журналнинг услубини “ўта қаттиғ” деб баҳолайди: “.....алалхусус уламо ва бойларга ҳатто усули жадиждиларга “Ойина” сўзлари қаттиғ тегиб халқни ўзидан нафрат қилдирадур.уламо ёмон дегандан сўнгра халқ “Ойина”ни ўкумайдурган бўлур. Албатта, халқни хусусан уламони танқид қилинмасун....”¹⁹³ Шу каби “Ойина”га йўл кўрсатувчи яна бир мактубда “Ойина” доим ёмон ишларни топиб ёзади, яхши жиҳатларни кўрмайди, деб танқид қилинади. Яъни Беҳбудий миллат шаънига нолойиқ деб билган иллатларга қарши чиқиб, “Ойина” минбарида уларга муносабатини билдириб турганлиги танқид қилинмоқда. Мактуб муаллифи муҳаррирнинг бу ишларига қарши чиқади: “...тўй ва маъракаи кичик бўлсун, масорифи озайсун, базмлар йўқ бўлсун деб ёзар. Аммо бу нимарсалар аввалдан бор эди. Яна бўлур”. Кейинги мактубларда журналнинг тили ҳақида гап кетади. Самарқандлик муаллиф форс тилидаги мақола ва шеърлар “Ойина” тилини оғир қилиб қўяётганлигидан нолиб, халқ англайдиган “осон ўзбакий ила” ёзишга чақиради. Яна муаллиф ёзади: “Бизга тарих ва фандан ёзмай, ҳар ким билатургон ва қизикатургон хабар ва ғалати ажойиботлардан ёзинг. Бу “Ойина”нгиз қизик эмас. Ошиқона ғазаллар кўброқ ёзилса яхши бўлурди”. Эътироз кайфиятидан кўриниб турибдики, мактуб эгаси оддий авом вакили. Навбатдаги мактуб мазмуни эса юқоридагисининг акси: “Ойина” тилини авомча ва кўчаги қилиб юборилибдур. Муни авом ўқимайдур. Аҳли илм ва адабиёти жадида ошиқлари ўқийдур”. Мактуб муаллифининг фикрича, журнал авом учун эмас, уни фанний нарсалардан кўпроқ ёзиб, илмийроқ қилиш керак эди. Мактублар ичида биргина форс тилида ёзилгани ҳам бўлиб, унинг муаллифи Мунзим Бухорий эди. Мунзим форсий тилнинг ҳозирда

¹⁹² Фитрат. Ҳиммат ва саботи ... // Ойина. 1915. №7. Б.165.

¹⁹³ Идорадан // Ойина. 1914. №15. –Б.246.

кенг ёйилиб бораётгани ҳолда, нима сабабдан “Ойина” форсча кам ёзади, деб савол қўяди. Муштарийлар раъйига қараб ақалли журналнинг ярмини бўлса ҳам форсий шеър ва мақолалар билан бойитиш лозимлигини мақбул деб таклиф киритади¹⁹⁴.112 Беҳбудийда эса форсий ва туркийга бир тил, яъни мусулмоний деб ёндашиш мавжуд бўлган¹⁹⁵. Кўриниб турибдики, ўқувчиларнинг “Ойина”дан кўнгли тўлмаган. Мақола йўлловчилар кам бўлгани сабабли, муҳаррирнинг кўпроқ ижод қилишига тўғри келган. Бир хил услуб ҳам ўқувчиларни зериктириши табиий. Журналнинг баъзи сонларига нисбатан “24 саҳифани ҳамаси Маҳмудхўжани қалами ила тўладур, десак ҳам бўлур”¹⁹⁶.114 Сабаби юқорида айтилганидек, мақола юборувчилар сийраклашиб қолган эди. Беҳбудий буларга жавобан “Ойина” саҳифалари ҳар кимга очиқлигини таъкидлайди¹⁹⁷.115 “Ойина” журнали жуда оз муштарий билан иккинчи йилини бошлайди. Унинг зиммасига ёғилаётган талаблар эса яна-да кучаяди. Энди муштарийлар журнални бошқа нашрлар билан солиштира бошлади. Бухоролик бир мактуб йўлловчи “Ойина”га “Садои Туркистон” имлосини қабул қилиш таклифи билан чиқади. Наманганлик муаллиф “Ойина”ни “Шўро” ва “Дирилик”дек қилиб чиқарилсин, деб кескин талаб қўяди¹⁹⁸.116 Беҳбудий Самарқанддаги матбуот ишлари мукамал эмаслигини, “Дирилик” ва “Шўро”дек чиқармоқ учун яна 15-20 йил вақт кераклигини тушунтиришга уринади. Мирмуҳсин Шермуҳамедов (1895 – 1929) ҳам ўз мактубида журнал мундарижасини “Шўро” каби аввалги саҳифада ёзилишини сўрайди. Ҳамма талабларнинг кондирилиши иложсиз бўлгани сабабли Беҳбудий буларни ижросиз қолдирган, деб тахмин қилиш мумкин.

Қарши фикрлар ёзилган мавзуларнинг бири муҳораба, жанг хабарлари эди. Ҳарбий ва сиёсий хабарлар Туркистон матбуотининг энг кўп ўқувчи тўплай оладиган мавзуларидан бири бўлган. Бундай хабарлар газетада бериш учун қулай бўлиб, журнал ойда бир ёки икки марта чиққунига қадар бу хабарлар ўз янгилигини йўқотар эди. “Ойина” журналида муҳораба хабарларининг берилишига М.Шермуҳамедов кўп эътироз билдирган. Ҳатто айрим шундай илтимослар билан хат йўллаган муаллифларни танқид остига олади: “Муҳораба хабарлари ёки суду судя воқеотлари ёзилмаса яхши бўлур, нимагаки бошқа жаридалардан бул воқеалар илгарироқ эшитилур”¹⁹⁹. Беҳбудий ҳам ушбу фикрлар тарафдори бўлган. У муҳораба хабарларини ўқиш учун “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона”ни тавсия қилади.

¹⁹⁴ Идорадан// Ойина. 1914. №15. –Б.246-248

¹⁹⁵ Балдауф, Ингеборг. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Тошкент: Маънавият, 2001. –Б.42.

¹⁹⁶ Мирмуҳсин Шермуҳаммад ўғли. Муҳаррир ва матбуотимиз// Ойина. 1915. №9. –Б.215-217

¹⁹⁷ Идорадан// Ойина. 1914. №52. –Б.1234.

¹⁹⁸ Хонандалар мактубидан// Ойина. 1915. №8. –Б.201.

¹⁹⁹ Хонандалар мактубидан// Ойина. 1915. №8. –Б.202.

Журнал услубини эса адабий, илмий, тарихий, фанний мақолалардан иборат бўлишини лозим деб билди²⁰⁰.

Идорага келувчи мактубларда ошиқона шеър ихлосмандлари кўп учрайди. Шу кезларда жадидлар орасида ошиқона ғазаллар ёзиш қаттиқ қораланар эди. Ишқий-анъанавий шеърлар бутунлай инкор этилмаган. Хусусан, “Ойина” журналида ҳам бадиий жиҳатдан пухта ишқий шеърлар чоп этиб турилган. Фақат бу даврда адабиёт миллий озодлик, мустақиллик ғояларини асосий ўринда туришини талаб қиларди. Шу боис маърифий руҳдаги бир хил шеърлар кўп берилган. Масалан, “Танбех ва баёни воқеъ”(1913.№1.–Б.9-10), “Эътироф” (1913.№3.– Б.64), “Ҳамият аҳлинал” (1914.№4.– Б.223), “Йиғлар биза” (1914.№15.–Б.255), “Таассуф” (1914.№18.Б.327) каби шеърлар мазмун жиҳатдан ўхшаш.

Хулоса

“Ойина” ташкил этилган кунидан унинг фаолияти ва мазмунини бойитиш тўғрисида турли-туман маслаҳатлар журналнинг охиригача сонига қадар ёнмаён кетди. Уларда мақолалар ҳажми икки саҳифадан ошмаслиги, журнал “қалинроқ” бўлиши ва кўпроқ чиқишини хоҳловчи талаблар янграй бошлади. Куруқ маслаҳатлар кўп эди. Лекин журналнинг тараққийси учун амалий иш қиладиганлар йўқ эди ҳисоби. Беҳбудий бу истакларни амалга ошириш учун пул ва кўнгиллилар йўқлигини, ўзининг “қасал нимқора” ҳоли билан бу ишда ожизлигини очик-ойдин ёзди²⁰¹.

“Ойина”нинг аста-секин дарз кетаётганини сўнгги сонларидан ҳам пайкаш мумкин. Аввал бошида Таваллодан бошланган юз ўгиришлар²⁰²120 самарқандлик зиёлиларга ҳам ўтди. Ҳожи Муин, Саидахмад Васлий Самарқандий, Сиддиқий-Ажзийлар “Ойина”дан “қалам”ларини тўхтатди. Журнал Беҳбудийнинг илмий мақола ва шеърлари жамланган тўпламга айланиб қолаётган эди. Шу ўринда Мирмуҳсин Шермухамедовнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринли: “...бизда янги бир асар кўруна бошласа 5-6 кун бақариб-чақариб шеър ва мақола ёзармиз, сўнгра чарчаган киши бўлиб ўз манфаатимизга бечора миллатни қурбон қилиб ўлтуруворамиз. Шунинг учун бизим ўртамазда матбуот эътиборсизлануб борадур”²⁰³.121 Ушбу “арзнома”лардан сезиш мумкинки, “Ойина” ҳақиқатан ҳам халқ қалбига умумий йўл топа олмаган”²⁰⁴.

1914 йил 52 сонидан кейин “Ойина” ўз фаолиятини тўхтатишга қарор қилди. Бироқ идорага келган илтимослар сабаб 68-сонигача давом этди. 1915 йил 15 июндаги 16

²⁰⁰ Идорадан // Ойина. 1914. №52.–Б.1234.

²⁰¹ Хонандалар мактубидан // Ойина. 1915. №8.–Б.201.

²⁰² Эътироз // Туркистон вилоятининг газети, 1914. №22.

сон (68) дан “Ойина” тугатилди. Идора бунинг сўнгги сабаби қилиб муҳаррирнинг бетоблиги ва таҳрир этувчи кишининг йўқлигидан деб кўрсатди. Билдиришномада “Ойина”нинг 17(69)-сони чиқарилади, дейилган бўлса-да, журнал қайтиб дунё юзини кўрмади.

“Ойина” журнали қисқа умр кўрган бўлса-да, унда чоп қилинган адабий-танқидий ҳамда илмий-маърифий мақола ва шеърлар XX аср адабиётининг номаълум саҳифалари ҳақида маълумот беради. Маҳмудхўжа Бехбудий ижодкорлигининг энг қизғин ва муҳим томонларини очиб беришда, шубҳасиз, “Ойина” журнали катта ўрин тутади.

Фойдаланилган адабиедлар

1. Зиёев Х. Туркистон матбуоти тарихидан. – Тошкент: Фан, 1966.
 - “Ойина” журнали тарихи, мақсад ва вазифалари таҳлил қилинган.
2. Юлдашев Х. Маҳмудхўжа Бехбудий – маърифатпарвар зиёли. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
 - “Ойина” журналининг муҳаррири сифатида Бехбудийнинг фаолияти очиб берилган.
3. Қосимов Ш. Жадидчилик таълимоти ва матбуот. – Тошкент: Фан, 1997.
 - Жадид матбуоти ва “Ойина” журналининг жамиятдаги ўрни таҳлил қилинган.
4. Жалолов Ш. Ўзбек матбуоти тарихи. – Тошкент: Фан, 2005.
 - “Ойина” журнали, унинг мавзулари ва тарқалиш ҳудудлари ҳақида батафсил маълумот берилган.
5. Раҳмонов Ш. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг матбуот соҳасидаги фаолияти. – Тошкент: Турон, 2011.
 - “Ойина” нашри тарихи, мақсадлари ва таъсири ҳақида маълумотлар келтирилган.
6. Тўхлиев Н. Ўзбек адабиёти тарихи (II жуз). – Тошкент: Фан, 2002.
 - Журналда чоп этилган адабий ва илмий мақолалар таҳлили берилган.